

Branch of Ukrainian Studies
of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin

SPHERES OF CULTURE

Volume XI

Lublin 2015

Bohdan Zhulkovskyi

**PROOEMIA (KONTAKIA) OF HEBDOMADAL AKATHISTOS HYMNS
IN UKRAINIAN STAFF-NOTATED HEIRMOLOGIA**

Petro Tchaykovskyi National Music Academy, Ukraine

Богдан Жулковський

**ПРОІМІОНИ (КОНДАКИ) СЕДМИЧНИХ АКАФІСТІВ
В УКРАЇНСЬКИХ НОТОЛІНІЙНИХ ІРМОЛОГІОНАХ**

Abstract: Progressive development and research of Akathistos Hymns over the last two decades have led to dramatically new perspective on the concept of this genre. On the basis of Akathistos Books without musical notation as well as Ukrainian and Belarussian staff-notated Heirmologia the repertoire of Prooemia of hebdomadal Akathistos Hymns has been outlined. Verbal-textual discrepancies between Kontakia in liturgical manuscripts and old print books has been remarked. The principle of singing by the models ("na podoben") in written tradition on the example of notated Prooemia of Akathistos hymns of 8th tone of Bulgarian chant, namely to Theotokos and the Holy Cross, has been analyzed.

Keywords: Akathistos Hymn, Kontakion, Prooemion, Ukrainian and Belarussian staff-notated Heirmologion

У літургічному музикознавстві під поняттям «кондак», зазвичай, розуміють три генетично пов'язані гимнографічні форми:

- полістрофна співана поема-гомлія, яка складається з початкової строфи (проіміона, кукуліона; рідше 2-6 проіміонів) і 8-40 ікосів, побудованих за поетичними методами ізосилабізму та ізомелодизму (гомотонії), об'єднаних спільним приспівом-експліцитом;

- монострофний проіміон (чи кукуліон) давнього полістрофного кондака, який став окремим піснеспівом у час витіснення катедрального Уставу Великої Церкви монастирським Студійським;

- строфи акафіста (без хайретизмів) у слов'яно-руських та перша строфа (проіміон чи кукуліон) у грецьких акафістах¹.

Якщо полістрофний кондак ще з середини ХІХ ст. зацікавив істориків і філологів, монострофний – літургістів і музикознавців, то проіміон акафіста² в наш час майже не висвітлений в літературі. В українській музичній медієвістиці мали

¹ Російський філолог священик Фьодор Людоговській пропонує розділяти слов'яно-руські кондаки акафістів і сучасні грецькі проіміони акафістів [6].

² Стосовно початкових строф акафістів вживаємо як синоніми два терміни: «кондак акафіста» та «проіміон акафіста».

Недостатня увага учених до кондаків акафістів пояснюється відомою в науковому дискурсі антипатією до них як до паралітургічних субжанрів, вираженою архімандритом Кипріяном (Керном): «Уся незліченність їх (акафістів – Б. Ж.), розкидана у молитвословах, канонниках, акафістниках є продуктом пізнішої й, вартує зауважити, дуже занепакої творчости» [2, 33].

▪ хвалебний (енкоміастичний) піснеспів на честь Богородиці історичного й догматичного змісту, 4-го плагального іхосу (слов'янського 8-го гласу), створений на зламі V – VI ст. преподобним Романом Мелодосом (Солодкопівцем) із вживанням абеткового акровірша (краєгранесіє) і збагачений хайретизмами у 20-х рр. VII ст. Константинопольським патріархом Сергієм. Цей гімн містить 25 строф: вступну – проіміон, 12 довгих («ікоси»; у кожному по 12 хайретизмів, експліцит Радѣйсѣ, Невѣсто Невѣстнаѣ) і 12 коротких («кондаки»; експліцит Ямливѣѣ), які чергуються між собою; інші назви гімну: «великий акафіст», «ікоси», «хайретизми»;

³ Зокрема, у *Каталозі* музикознавця Юрія Ясіновського кондаки акафістів часто названі просто кондаками [13; 227–228, 242, 251, 558–559]. Аналогічна неточність є в статті науковця Любові Терлецької [9, 194]. *Проіміон* акафіста архістратигу Михаїлу болгарського наспіву опублікований дослідницею Лідією Корній як стихира [4, 201–203].

Метою публікації є вербально-текстологічний і музично-стилістичний аналіз віднайдених автором кондаків седмичних акафістів за українськими й білоруськими нотолініями *Ірмологіонами* другої половини XVII – середини XIX ст. Відповідно до мети, поставлено чотири завдання:

- прослідкувати історію виникнення й побутування, літургічні та поетичні особливості великого акафіста Матері Божій, його вплив на седмичні акафісти; стисло охарактеризувати ненаотні джерела;

- визначити репертуар кондаків седмичних акафістів за українськими і білоруськими нотолінійними *Ірмологиями* XVII – XIX ст.;

- порівняти їхні вербальні тексти за нотолінійними *Ірмологіями* і ненотними *Акафістниками*;

- проаналізувати особливості композиційної та мелодико-ритмічної будови проіміона акафіста Чес-

ному Хресту 8-го гласу болгарського наспіву, а також його самоподобна – проіміона акафіста Богородиці.

Вербальні тексти акафіста Богородиці записані у візантійських *Ікіматаріях*, *Тріодіонах*, *Анфологіонах* і *Мінеях Службових*, *Євхологіонах*, *Слідуваних Псалтирях* і *Часословах*, нотовані – у *Псалтиконах* (наприклад, у *Codex Ashburnhamensis* 64 із медіа-візантійськими невмами⁴). Грецькі мелурги XIII – XIV ст. Михаїл Анеот, Іоанн Гліка, Никифор Іфік, Іоанн Кукузель, Ксен Короніс, Іоанн Цакнопулос, Іоанн Клада створили свої мелодичні версії акафіста [21]. На початку IX ст. акафіст Богородиці був перекладений латинською мовою венеційським єпископом Христофором [17] та звучить до наших днів у римо-католицьких базиліках, костелах та абатствах.

У слов'яно-руській літургічній практиці Студійської епохи акафіст Богородиці містився в *Кондакарях* (Типографському й Погодінському) та *Тріодях Постових* (зокрема, Орбельській і Шафариковій), у добу Єрусалимського Уставу – у *Тріодях Постових*, *Слідуваних Псалтирях*, *Часословах* [7; 134–135, 150], *Молитвословах*, *Канонниках*, *Акафістниках*. Нотовані кондаки акафіста Богородиці записані в давньоукраїнських невменних *Кондакарях* кінця XI –

⁴ Кодекс видано факсимільним способом [15]. Американський музикознавець і композитор Егон Веллес здійснив дешифровку акафіста за цим манускриптом [20]. Німецький музикознавець Константин Флорос транскрибував проіміон і перший ікос [16]. Інший метод дешифровки (особливо щодо метро-ритмічної складової) проіміона і першого ікоса запропонував італійський музикознавець-медієвіст Джованні Марці [19].

першої половини XIII ст., в українських і білоруських знаменних і нотолінійних *Ірмолях* середини XVI – середини XIX ст., у *Нап'явниках* Ігнатія Полотнюка (1902) та Олександра Остгайм-Дзеровича (1959).

Це єдиний акафіст, виконання якого у час богослужіння регламентовано *Типіконом*. За найдавнішим Уставом Святої Софії, великий акафіст співали на Панніхісі свята Собору Пресвятої Богородиці (другий день Різдва Христового; 26 грудня / 8 січня)⁵, оскільки його друга половина розкриває догмат Воплочення Сина Божого. За Студійським *Типіконом* акафіст виконували на Благівіщення (25 березня / 7 квітня)⁶, за Єрусалимським та Євергетидським – на свято Похвали Богородиці (п'ята субота Великого посту), за Мессінським – за кілька днів до свята Благовіщення [14, 223–224].

Акафіст Богородиці вважають найдавнішим і єдиним уставним (канонічним) акафістом православної Церкви (оскільки саме його виконання регламентоване *Типіконом*). Усі інші акафісти створено на зразок акафіста Богородиці та є, певною мірою, паралітургічними субжанрами.

З-поміж величезної кількості нині вживаних акафістів особливо виділяється акафіст Ісусові Найсолодшому (*Пресолодкомъ Імені Господа нашого Ісуса Христа*), створений на початку XIV ст. Його особливістю є відсутність хайретизмів, замість яких повторюється слово «Ісусе» (що пов'язано з практикою Ісусової мо-

⁵ Це зауважив український літургіст Петро Франц Крип'якевич [18], працю якого високо оцінили медієвісти Егон Веллес, Мішель Югло, Карло де Гранде.

⁶ Саме тут він міститься у Типографському та Погодінському *Кондакарях*.

литви та феноменом ісихазму). Високо оцінював цей акафіст (поряд з акафістами Пресвятій Богородиці і Пресвятій Тройці) російський філософ і теолог Алексій Лосєв, називаючи їх «видатною поезією», «проспектом десяти богословських дисертацій» [1, 495].

Наступні за хронологією виникнення – акафісти седмичних (тижневих) днів (середина XIV ст.). Так, Константинопольського патріарха Ісидора Бухіраса вважають творцем семи акафістів: архістратигів Михайлу і Небесним Силам (понеділок); пророкові Іванові Предтечі (вівторок); Успінню Пресвятої Богородиці (середа); первоверховним апостолам Петрові й Павлові (четвер); Собору дванадцятьох апостолів (четвер); святителів Миколаєві Мир-Лікійських (четвер); Чесному Хресту Господньому (п'ятниця).

Його наступник на Константинопольському престолі – патріарх Філофей Коккін – доповнив тижневе коло ще двома акафістами: Усім святим (субота) та Живоносному Гробові й Воскресінню (неділя) [3, 84–85].

Розквіт чернецтва на святій горі Афон у XIV ст. сприяв залученню седмичних акафістів до щоденних монаших молитов («іночеське келійне правило»). Згодом ці гимни почали «проникати» в добове коло богослужінь (зокрема, в Мале Повечір'я) та в требні чини. Акафісти звершували монахи в келіях при підготовці до Причастя. Традиція читання акафістів Ісусові Найсолодшому й Богородиці перед Причастям збереглася до сьогодні.

Наприкінці XIV ст., разом зі зміною Студійського Уставу на Єрусалимський, було здійснено переклад

акафістів церковнослов'янською мовою. Піснеспіви одразу стали популярними в межах Київської митрополії (не лише в монастирському середовищі, а й серед мирян). На зразок цих акафістів були створені оригінальні слов'яно-руські акафісти преподобному Сергію Радонезькому та великомучениці Варварі, пізніше греко-католицькі акафісти Страстям Господнім (1751) та Непорочному зачаттю (1769).

У зв'язку з поширенням акафістів виникла необхідність створення універсальної антології для їхньої фіксації. Упродовж XV – XVI ст. викристалізувався новий тип рукописної збірки – *Акафістник* (ненотований). А близько 1522 р. білорус Франциск Скорина опублікував у *Малій подорожній книжці* вісім акафістів (у власній текстологічній редакції): Живоносному Гробові Господньому; архістратигів Божому Михайлові; пророкові Іванові Предтечі; Пресвятій Богородиці; Соборові святих апостолів; святителів та чудотворцеві Миколаю; Чесному та Животворному Хрестові Господньому; Пресолодкому Імені Господа нашого Ісуса Христа (Ісусові Найсолодшому).

З-поміж найдавніших друкованих *Акафістників* Київської митрополії – видані 1625 р. та 1629 р. у Києво-Печерській Лаврі (містять акафісти Пресвятій Богородиці, Ісусові Найсолодшому та Успінню; другий – також акафіст святителів Миколаєві), 1628 р. у Віленському Свято-Духівському братстві (акафісти Ісусові Найсолодшому, Пресвятій Богородиці, Живоносному Гробові, архістратигів Михайлові, Іванові Предтечі, Успінню, апостолам Петрові і Павлові, святителів

Миколаєві, Животворному Хрестові та Всім святим).

Окремі акафісти могли міститися як у службових, так і в келійних книгах, а саме *Часословах* (Вільно, 1629; Унів, 1681), *Моли́твословах* (Могилів, 1643; Чернігів, 1691; Вільно, 1693) тощо [8, 36–38].

Подаємо повний репертуар проіміонів (кукуліонів) акафістів Богородиці, Ісусові Найсолодшому та седмичних (інципіти, експліцити і приурочення) за українськими та білоруськими нотолінійними *Ірмологіонами* останньої чверті XVII – середини XIX ст. При цитуванні деяких вербальних текстів, орієнтуємося на шість нотолінійних *Ірмолоїв* (ЛІМ, Рукопис 82; ЛІМ, Рукопис 200; ЛННБ, НД 122; ЛННБ, АСП 325; ЛННБ, ОН 236; НМ, F 604).

▪ Пресвятій Богородиці: інципіт *Възбранной Воеводѣ похвѣдательнаа*, експліцит *Радѣйсѣ, Невѣсто Невѣстнаа*;

▪ Ісусові Солодкому (неділя): інципіт *Возбранный Воевода и Господи*, експліцит *Ісусе, Сине Божій, помилуй ма*;

▪ архангелові Михаїлові (понеділок)⁷: інципіт *Архангелъ Анханаъ пѣсьи твореніе*, експліцит *Радѣйсѣ, столпе огнеобразный*;

▪ пророку Іванові Предтечі (вівторок): інципіт *Возбранномъ и тепломъ заступленію*, експліцит *Радѣйсѣ, честный Предтече*;

▪ Успінню Божої Матері (середа): інципіт *Избранной отъ всѣхъ родовъ*,

⁷ Згідно рубрик у леммах, кондаки седмичних акафістів могли виконуватися також у мінейному колі, що свідчить про їхню поліфункційність. Так, проіміон акафіста архангелу Михаїлу могли також співати на Собор архістратига Михаїла та всіх Небесних Сил (8 / 21 листопада), а проіміон акафіста пророку Іоанну Предтечі – у дні пам'яті цього святого.

експліцит *Радѣйсѣ, Невѣсто Невѣстнаа* (або *Радѣйсѣ, Обрадованнаа, во Оуспеніи Твоемъ насѣ не оставающаа*);

▪ святителю Миколаю (четвер): 1-й текст: інципіт *Миръ всемъ миро многоцѣнное истѣваа*, експліцит *Радѣйсѣ, іерархомъ первопрестолне*; 2-й текст: інципіт *Милостива Христова Божественнаго*, експліцит *Радѣйсѣ, всѣмъ заступленіе*;

▪ Чесному Хресту (п'ятниця): інципіт *Возбранный Воевода Животдавецъ*, експліцит *Радѣйсѣ, Кресте Пречестный*;

▪ Всім святим (субота): інципіт *Всѣмъ святымъ отъ вѣка благоугодившимъ*, експліцит *Радѣйтесѣ, райстїи жителїе*.

Із наведеного списку помітно, що в українських та білоруських нотолінійних *Ірмологіонах* наявні два різні словесні тексти проіміона акафіста святителю і чудотворцю Миколаю (перший більш поширений), а також два різні тексти експліцита кондака акафіста Успінню Пресвятої Богородиці (останній фіксується у рукописах і стародруках XVIII – XIX ст.).

Усі вісім кондаків седмичних акафістів містяться у п'ятьох нотолінійних *Ірмолаях* (ЛННБ, НД 122, арк. 10–17, 255зв.–260; ЛННБ, АСП 325, арк. 336зв.–351зв.; НМ, F 604, арк. 5–18; НМ, F 658, арк. 24–40; ЛІМ, Рукопис 82, арк. 279зв.–289зв.). Сім проіміонів наявні в одному *Ірмолої* (ЛННБ, ОН 236, арк. 4зв.–14).

Три *Ірмологіони* містять по чотири проіміона, а саме: Богородиці, Ісусу Найсолодшому, Успінню й святителю Миколаю (ЛННБ, НД 104; ЛІМ, Рукопис 200; ЦДІА, ф. 201, 4в., 392), три – по три проіміона (РДБ, Лук. 79; РНБ, Кап. Q 15; ЛННБ, НД 97). Більше двадцяти *Ірмолоїв* містять по два проіміона (Богородиці, Ісусу Найсо-

лодшому). *Проіміони* Богородиці та святителю Миколаю наявні в п'яти *Ірмологіонах* (ІР НБУВ, ДА 87Л.; ІЛН УКУ, приватна збірка М. Ярїй, № 1; ЛННБ, НТШ 20; ІФХМ, Кн. 6995; НМ, Q 61); проіміони Ісусові Найсолодшому і святителю Миколаю – в одному (ІР НБУВ, Фонд І, 7475) [13]. Два великих *Ірмолої* Києво-Печерської Лаври середини ХІХ ст. містять по два проіміона, а саме: акафіста Пресвятій Богородиці та Успінню (НКПІКЗ, Книга 2084; НКПІКЗ, Книга 2087).

Більшість *Ірмолоїв* кінця ХVІ – середини ХІХ ст. містять проіміон акафіста Богородиці, як правило, відразу двох наспівів: болгарського [5, 294-295] (зрідка сербського [12]) та одного з українських – острозького чи київського [11]. В одному *Ірмолої* є цей самий кондак грецького наспіву (РНБ, Вяз. F. 28, арк. 208-209), опублікований Любов'ю Терлецькою [9, 191-193].

Для вербально-текстологічного порівняння подаємо два приклади проіміонів седмичних акафістів за українськими і білоруськими *Ірмолями* ХVІІ – ХІХ ст. й ненотованими друкованими виданнями. Пропонуємо вербальні тексти проіміонів акафістів святителеві Миколаєві (другий проіміон акафіста) за *Малою подорожньою книжицею* Франциска Скорини (бл. 1522 р., арк. 413в.) та українським *Ірмологіоном* кінця ХVІІ ст. (ЛННБ, АСП 325, арк. 346зв.–348):

▪ Жадостивый Христовъ божественный ѹгодникъ, чѹдесемъ неизчерпанное море, восхваляемъ та любовию Николае, ты ѹбо ако имѣа дерзновение ко Господѹ, отъ всакихъ насъ бѣдъ свободи, да воспоемъ кѹпно: Аллилуїа.

▪ Милостива Христова божественнаго оугодника, чѹдесемъ море неисчерпаемое, восхваляемъ та любовію свѣте Николае, но ако имѣа дерзновение ко Господѹ, отъ всакихъ

насъ бѣдъ избави, да зовеѣмъ ти: Радѹйсѣа, всѣмъ заступленіе.

При зіставленні редакцій текстів помітні відмінності між ними, зокрема, в них різні експліцити: *Аллилуїа*⁸ і *Радѹйсѣа, всѣмъ заступленіе*. Перший із них – доксологічного змісту (прославляє Бога-Трійцю), споріднений з іпофонами (приспівами) окремих віршів із псалмів давньоюдейського храмового й синагогального богослужіння. Другий є хайретизмом на честь святителя Миколая, який за благочестиве життя і старанну архіпастирську діяльність став заступником людського роду.

Різняться між собою й окремі слова та вирази: «жадостивый» – «милостивый», «свободи» – «избави», «воспоемъ кѹпно» – «зовеѣмъ ти». Термін «жадостивый» походить від слова «жадати» («ἐπιθυμῆν»), тобто дуже чогось бажати; отже, святителя Миколая називають бажаним угодником Божим. Натомість термін «милостивый» (від «ἐλεος») є тотожним терміну «милосердний» («οἰκτίρμων»); так іменується людина, уподібнена Милосердному Богові. Терміни «свободи», «избави» дуже подібні за змістом; обидва відносяться до Бога, який є «Свободителем» та «Избавителем» усіх.

Словосполучення «воспоемъ кѹпно» у перекладі значить «заспіваймо разом». Подібні вирази вживаються у псалмах, наприклад, 95-му (Воспойте Господѣи пѣснь новѹ), рідше – у літургічних піснеспівах (2-й тропар 3-ї пісні канону Пальмової неділі: Воспойте людѣи коголѣпно въ Сѣонѣ). Натомість термін «зовеѣмъ» («κράζω») у перекладі означає «взиваємо», «вигукуємо», «викрикуємо» (наприклад, псалом

⁸ Хвалить Ягве (Слава Тебѣ, Боже). Зауважимо, що більшість проіміонів акафістів, за виданням Франциска Скорини, мають експліцит Аллилуїа, а не хайретизм.

140-й: Господи, воззвахъ къ Тебѣ, оуслыши мѧ).

Подаємо тексти проіміона акафіста Успіння Богородиці за двома українськими нотолінійними *Ірмо-лоями*: 1) кінця XVII ст. (ЛННБ, АСП 325, арк. 344зв.–346зв.); 2) 1852 р. (НКПІКЗ, Книга 2087, арк. 18–18зв.); перший побутував на Львівщині, другий – у Києво-Печерській лаврі:

▪ Избранной отъ всѣхъ родовъ Божіей Матери и Царици, восходящей отъ земли къ небеснымъ, благодарственно пѣніе пречистомѹ Оупенію нинѣ приносимъ рабы Твоя, Бого-родинце, но яко имѣши державѹ непобѣдимѹ, отъ всѣхъ насъ бѣди свободи, да зовемъ Ти: Радѣйсѧ, Невѣсто Невѣстнаѧ.

▪ Избранной отъ всѣхъ родовъ Божіей Матери и Царицѣ, восходящей отъ земли къ небеси, къ небеси, благовѣйнаѧ пѣніѧ о пречестномѹ Твоємѹ Оупенію приносимъ раби Твоя, Богородице, раби Твоя, Богородице, Ты же яко имѣши побѣдѹ надъ смертію, отъ всѣхъ насъ смертоносныхъ бѣдъ свободи, да зовемъ Ти: Радѣйсѧ, Обрадованнаѧ, во Оупенію Твоємѹ насъ не оставляющаѧ.

При зіставленні помітно, що друга редакція більш розширена внаслідок повторення двох словосполучень («къ небеси» й «раби Твоя, Богородице»; це пов'язано з композиційною будовою наспіву) та більш об'ємного експліцита (радѣйсѧ, Обрадованнаѧ, во Оупенію Твоємѹ насъ не оставляющаѧ). Натомість експліцит першої редакції (радѣйсѧ, Невѣсто Невѣстнаѧ, Хаїре, Нύμφη Ἀνύμφευτε) усталений, позаяк запозичений з великого акафіста Пресвятій Богородиці. Саме словосполучення «Невѣста Невѣстнаѧ» розуміється в значенні «Діва, Котра ніколи не перебувала у шлюбі». Експліцит другої редакції – пізнішого походження (зафіксований у рукописах і стародруках XVIII – XIX ст.) – починається зі

словосполучення, яке складається із двох спільнокореневих хайретизмів («радѣйсѧ, Обрадованнаѧ»). У ньому прославляється Діва, Котра «після смерти жива» (ірмос 9-ї пісні першого канону Успіння) та завжди перебуває з усіма вірними («во Оупенію Твоємѹ насъ не оставляющаѧ»).

З інших різночитань назовемо два: «благодарственно» – «благовѣйнаѧ» і «державѹ непобѣдимѹ» – «побѣдѹ надъ смертію». Термін «благодарственно» (від «εὐχαριστία») є давнішим терміну «благовѣйнаѧ» («благодарствуй») й зустрічається у проіміоні акафіста Пресвятій Богородиці. Під виразом «благовѣйнаѧ пѣніѧ» розуміють поважний, побожний спів.

Вислів «державѹ непобѣдимѹ» («κράτος ἀπρόσμάχητον») запозичено з великого акафіста Матері Божій, а словосполучення «побѣдѹ надъ смертію» є парафразом відомого виразу пасхального тропаря «Смертію смерть поправъ» («θανάτω θάνατον πατήσας»). Адже Богородиця, подібно Христу, Своєю смертю здолала смерть і досягнула безсмертя («ἀθάνατος»).

Визначальною особливістю музичного виконання українських і білоруських проіміонів (кондаків) седмичних акафістів є їхнє виконання «на подокен» проіміона акафіста Богородиці болгарського наспіву, наявного у переважній більшості нотолінійних *Ірмологіонів* XVII – XIX ст. Єдиний виняток, мабуть, становлять проіміони акафіста Успінню з двох великих *Ірмологів* Свято-Успенської Києво-Печерської лаври (НКПІКЗ, Книга 2084, арк. 18–18зв.; НКПІКЗ, Книга 2087, арк. 18–18зв.), переписаних у 1852 р. послушником Іянууарієм Салухою та уставщиком ієромонахом Модестом.

Самоподібний кондак Богородиці 8-го гласу болгарського на-

співу має музичну форму⁹ з кількох мелодичних рядків – $AA_1BB_1B_2C$, що складають три розділи¹⁰. У межах кожного рядка можна умовно виділити від трьох до п'яти побудов: $A - abc$, $B - defde$, $C - ggikl$. Детальніша музична форма цього проіміона прояснює риси рондальності: $abc\ abc\ defde\ defde\ defde\ ggikl$. У різних писемних версіях кондака повторність мелодичних рядків трапляється не лише варіантна, а й точна. Принцип повторності проявляється не лише на рівні мелорядків, а й на рівні окремих мелодичних фраз чи мотивів. Важливо, що за принципами формотворення й мелодичного розвитку кондак акафіста Богородиці болгарського наспіву ближчий до неосмогласних піснеспівів *Обихода*, ніж до гласових піснеспівів *Октоїха* (переважає рядковий принцип побудови над поспівковим). Це, напевно, пояснюється його поліфункційністю: проіміон акафіста, кондак Благовіщення і Похвали.

У ладовій основі гимну переважає мажорний нахил, з опорою на чотири тони: «с₁», «е₁», «f₁», «g₁» (фіналіс «с₁»). На прикладі цього піснеспіву можна побачити певну стадію

⁹ Принципи музичного формотворення болгарського кондака *Възбранной Воеводѣ* розглядали Олександра Цалай-Якименко, Лідія Корній, Любов Терлецька, Олена Шевчук, але його загальну композицію не можна вважати чітко визначеною. До прикладу, Олександра Цалай-Якименко називає кодою кондака акафіста потрійний («трегубий») приспів *Аллилуїа* [10, 186–187], який за музичним матеріалом є продовженням кондака, проте, за літургічними вказівками, не входить до складу проіміона, а виконується після наступних кондаків акафіста.

¹⁰ В музикознавчих працях викладено різні підходи до встановлення меж між розділами семантичної й музичної форми, що потребує окремого дослідження.

переходу від модального типу мислення до тонального. Мелодія розвивається в межах нони («g» – «a₁»); для неї характерний плавний поступеневий рух, за винятком кількох стрибків у висхідному напрямку в межах квінти чи кварта (як правило, із заповненням нисхідними ходами), а також наявність кількох секвенцій та фітних розспівів.

Метрична структура проіміона великого акафіста Пресвятій Богородиці болгарського наспіву тяжіє до класичних принципів симетрії й квадратності (у них спостерігаємо перехід до акцентного типу метрики і тактової системи). За винятком небагатьох геміол, які суттєво не впливають на загальний контекст піснеспіву, метрична пульсація ведеться цілими тривалостями. З ритмічних вартостей найчастіше використовуються четвертні та половинні ноти (рідше – восьмі, цілі); подекуди трапляється пунктирний ритм (четвертна з крапкою та восьма). Більшість метричних стоп – хореїчної природи (за винятком початкового ямбічного мотиву).

Загальна музична форма кондаків акафістів болгарського наспіву, створених за моделлю проіміона Богородиці, ідентична: $AA_1BB_1B_2C$. Винятком становлять три віднайдені проіміони акафістів, а саме:

- Успінню *Избранной отъ всѣхъ родовъ* ($AA_1BB_1B_2B_3C$);
- Хресту *Возбранный Воеводо Животдаче* ($AA_1BA_2B_1B_2C$);
- Усім святим *всѣмъ святимъ отъ всѣхъ* (AA_1BB_1C).

Музичні розділи проіміонів акафістів, як правило, сходяться з поетичними, утім, смислові клаузули вербального тексту не завжди мар-

ковані каденційними зворотами та, навпаки, не завжди музичні каденції припадають на логічні завершення думок поетичного тексту. На основі цих та інших ознак можна стверджувати про гнучку взаємозалежність поетичного й музичного текстів.

Зупинимось на музичній характеристиці проіміона акафіста Животворному Хрестові Господньому. Подаємо його словесний текст, поділений на вербальні рядки на основі музичної складової:

- *A* – «Воззбранный Воеводо, Животдавец Христе Царѣ»;
- *A₁* – «побѣдѣ на враги свое оръжие нам»;
- *B* – «показалъ еси на небеси превелика Крестъ свѣтомъ составленъ»;
- *A₂* – «сего ради избавльшеся отъ золъ благодарственнѣ»;
- *B₁* – «почитаем Крестъ Твой свѣтлый, но яко имѣеши его державѣ непобѣдимѣ»;
- *B₂* – «отъ всѣхъ насъ бѣда и страстей свободи, да зовемъ Ти»;
- *C* (Приспів): «Радуйся, Кресте пречестный».

У цьому зразку очевидна певна невідповідність вербальних і музичних структур, яка проявляється не лише на мікрорівні (короткі синтагми, поспівки), а й на макрорівні (рядки). Наприклад, музичному рядкові *B₁* відповідають два вербальних, причому перший із них («почитаем Крестъ Твой свѣтлый»), за критерієм змісту, є завершенням одного поетичного розділу, а другий («но яко имѣеши его державѣ непобѣдимѣ») – початком наступного.

На прикладі болгарського кондака акафіста Чесному Хресту та інших кондаків седмичних акафістів, зафіксованих в Ірмолоях, можна побачити писемні зразки співу «на подокен». По-

рівнявши вербальні й музичні тексти цих проіміонів, варто зауважити, що в мелізматичних «подокних» піснеспівах музична складова суттєво коригує поділ словесного тексту на структурні одиниці (передусім на рівні рядків і розділів). Вочевидь, виходячи із семантичної й музичної компонент, закономірності формотворення можна визначати по-різному.

Нами окреслено історичні, літургічні, поетичні та музичні аспекти найдавнішого та єдиного уставного акафіста Пресвятей Богородиці. Охарактеризовано джерельну базу, зокрема, греко-візантійські й слов'яно-руські кодекси та стародруки (як нотовані, так і ненотовані). Звернено увагу на рубрики різних *Типіконів* стосовно регламентації виконання гимну. Відзначено значний вплив великого акафіста на седмичні та інші акафісти (принцип «подобіа» стосується радше форми, ніж змісту). Коротко охарактеризовано перші рукописи й друковані видання *Акафістників*, які хронологічно збігаються з початком упровадження акафістів у келійний (монастирський) і соборний ужиток.

Репертуар проіміонів акафістів із українських та білоруських нотолінійних *Ірмолоїв* уперше отримав чітку атрибуцію. Зазначено сховища й шифри рукописів, у яких наявні нотовані кондаки акафістів. Складено інципітарій та експліцитарій жанру з указівками на приурочення. Зауважено, що проіміони седмичних акафістів могли виконуватися не лише упродовж тижневого (седмичного) кола, а й річного (мінейного). Встановлено подвійну функціональну специфіку жанру проіміона (кондака) акафіста:

■ паралітургічна сутність (відсутність спеціальних рубрик у *Типіконах*);

■ літургічне використання (наявність в українських і білоруських *Ірмологіонах*, починаючи з середини XVII ст., переважно із Західної України).

Виявлено значну кількість вербально-текстологічних різночитань між редакціями, що залежить від часу і місця переписування чи видання книги, її типології, наявності або відсутності нотації. Часто бувають різними інципіти та експліцити, хоча трапляються зміни і всередині побудов (унаслідок розширення чи скорочення тексту або залежно від структури наспіву).

Проаналізовано принципи музичного формотворення, ладо-інтонаційні та метро-ритмічні особливості проіміона акафіста Богородиці болгарського наспіву і кондаків седмичних акафістів, створених за його зразком. Зауважено перевагу рядкового типу будови над поспівковим, тяжіння до тонального мислення, акцентного типу метрики і тактової системи та клясичних принципів симетрії.

На сьогодні створено близько 2000 акафістів¹¹. Вони звучать у

¹¹ Нашого часу акафісти Богородиці (великий), Ісусу Найсолодшому, святкові й седмичні перекладені понад двадцятьма мовами світу. Оригінальні акафісти створюють не лише церковнослов'янською мовою, а й іншими: грецькою (Кіккській іконі, архангелам Михаїлу і Гавриїлу, святителям Фотію Константинопольському, Маркові Єфеському і Григорію Паламі), грузинською (іконі Богоматері *Ти є Лоза*, благовірному царю Вахтангу Горгасалу, преподобному Гавриїлові Самтаврійському), болгарською (Іоаннові Рильському, Зографським мученикам), сербською (архієпископу Арсенію, преподобним Прохору Пшинському та Юстину

численних храмах, як православних, так і інославних. На порозі третього тисячоліття акафіст став найпопулярнішим гимнографічним жанром православної Церкви. Його канонічність підтверджена також святістю життя найвидатніших творців і виконавців акафістів – ієрархів, богословів, ченців.

Abbreviations

ІЛН УКУ – Інститут літургійних наук Українського Католицького університету, Львів.

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ.

ІФХМ – Івано-Франківський художній музей.

ЛІМ – Львівський історичний музей.

ЛННБ – Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника.

НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

НМ – Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького.

РДБ – Російська державна бібліотека, Москва.

РНБ – Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів у Києві.

Bibliography and Notes

1. Биbihин В. В., *Из рассказов и бесед А. Ф. Лосева*, [в:] *Idem, Имя: Избранные работы, переводы, беседы, исследования*,

Поповичу, новомученикам Превлачським), румунською (преподобний Маврі Сихлійський, папі Сильвестрові), українською (Іову та Феодосію Манявським, іконі «Манявській»), російською (подячний «Слава Богу за все»), англійською (Прощеної неділі, мученицям Вірі, Надії, Любові та матері їхній Софії, апостолам, преподобній Марії Єгипетській і старцю Зосимі).

архивные материалы / Ред. А. Тахо-Годи, Санкт-Петербург: Алетейя 1997, с. 489–526.

2. Киприан (Керн), архимандрит, *Литургика: Гимнография и Эртология*, Москва 1999, 151 с.

3. Козлов Максим, протоиерей, *Акафист в истории православной гимнографии*, [в:] *Журнал Московской Патриархии*, Москва 2000, № 6, с. 83–88.

4. Корній Л., Дубровіна Л., *Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмоліів України кінця XVI – XVII ст.*, Київ 1998, 321 с.

5. Корній Лідія, *Історія української музики*, Київ–Харків–Нью-Йорк: Вид. М. П. Коць 1996, Частина 1: *Від найдавніших часів до середини XVIII ст.*, 314 с.

6. Людоговский Ф. Б., *Рефрены кондаков в церковнославянских и греческих акафистах*, [в:] *Przegląd Wschodnioeuropejski*, Olsztyn 2014, Том V, Część 1, s. 283-288.

7. Момина М. А., *Славянский перевод "Ύμνος ἀκάθιστος"*, [в:] *Полата кънигописьная*, Nijmegen 1985, № 14-15, с. 132-160.

8. Поповъ А. В., *Православные русские акафисты, изданные с благословения Святѣйшаго Синода: История ихъ происхождения и цензуры, особенности содержания и построения*, Казань 1903, Томъ VI, 636 с.

9. Терлецька Любов, *Кондак «Взбранной Воеводи» у богослужінні Церкви східного обряду*, [в:] *Вісник Прикарпатського університету: Мистецтвознавство*, Івано-Франківськ 2010, Випуск 19–20, с. 185-195.

10. Цалай-Якименко Олександра, *Київська школа музики XVII століття*, Київ-Львів-Полтава 2002, 487 с.

11. Шевчук Олена, *Київський наспів у контексті багаторозспівності (за матеріалами півчих книг XVII – XVIII ст.)*,

[в:] *Збірник наукових та науково-методичних праць кафедри фольклору та етнографії*, Київ: Київський державний інститут культури 1995, с. 86-107.

12. Шевчук Олена, *Сербські і болгарські редакції південнослов'янських піснеспівів в українській і білоруській церковно-співацькій практиці XVII ст.*, [у:] *Мистецтвознавчі пошуки: Збірник наукових статей та есеїв, присвячений ювілею Н. Герасимової-Персидської*, Київ 2008, с. 105-125.

13. Ясиновський Юрій, *Українські та білоруські нотолінійні Ірмоліі XVI – XVIII ст.: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження*, Львів: Місіонер 1996, 623 с.

14. Arranz Miguel, *Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine: Codex Messinensis Gr. 115 A. D. 1131*, Romae 1969, 449 pp.

15. *Contacarium Ashburnhamense* / Ed. C. Høeg, Copenhagen 1956, 47, 530 pp. (*Monumenta Musicae Byzantinae*, Facsimiles, Volume 4).

16. Floros Constantin, *Das Kontakion*, [in:] *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, Stuttgart 1960, Bd. 34, S. 84-106.

17. Huglo Michel, *L'ancienne version latine de l'hymne acathiste*, [in:] *Le Muséon*, Beeston 1951, Volume 64, pp. 27-61.

18. Krypiakiewicz P. F., *De hymni Acathisti auctore* [in:] *Byzantinische Zeitschrift*, Leipzig 1909, Bd. 18, S. 357–382.

19. Marzi Giovanni, *Melodia e Nomos nella musica bizantina* [in:] *Studi pubblicati dall'Istituto di filologia classica*. Bologna 1960, Volume 8, s. 143-193.

20. Wellesz Egon, *The Akathistos Hymn*, Copenhagen 1957, 108 pp. (*Monumenta Musicae Byzantinae*, Transcripta, Volume 9).

21. Στάθης Γρηγόριος Θ., *Τὰ Χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς Ἀγίου Ὁρους*, Ἀθήναι 1993, Τόμος 3, σ. 736-739.